

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Валерій Солдатенко,

*доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник Інституту
політичних і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса Національної академії
наук України*

УДК 340.0 (477) : 930

«Коротке інтермецо» гетьмана Павла Скоропадського (до питання про політико-правову оцінку та історичну долю Української Держави 1918 р.) (частина третя)*

Чи можна було уникнути наростання суспільних суперечностей за окупаційно-гетьманського режиму до антагоністичних меж?

Абстрактно-теоретично можна твердити, що завжди існує альтернатива (і не одна) розвитку суспільних процесів, що при розумінні тенденцій їх розвитку можна усвідомлено обирати таку поведінку, таку політику, яка буде запобігати небажаним результатам, кризам, катаклізмам, забезпечить плавний, безконфліктний поступ. Принаймні, можна впливати на зменшення гостроти неминучих суперечностей, домагатися їх мінімізації.

Однак навряд чи щось подібне могло бути в 1918 р. в Україні.

Державна політика, особливо в соціальній сфері, і її сприйняття, настрої мас ішли врозтіч. І чим далі – тим більше.

Заходи, що здійснювалися в аграрній сфері, можна кваліфікувати як антиселянські.

У конституційних актах Української держави знайшли відбиття два головні положення аграрної програми гетьмана – відновлення приватної власності на землю та «прийняття мір по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів» [1, 16 травня]. Однак після приходу до влади П. Скоропадський зміг запровадити в життя лише перше поло-

* *Продовження.* Початок статті див.: «Публічне право». – 2018. – № 2 та 2018. – № 3

ження цієї програми. Він мав врахувати позицію двох впливових сил, які допомогли йому прийти до влади. Німецьке командування та Союз хліборобів-власників були зацікавлені у збереженні великої земельної власності. Така позиція знайшла цілковиту підтримку й серед членів Ради міністрів, де переважали представники партії народної свободи. Активним прихильником цієї політики був також і міністр земельних справ В. Колокольцев. Поряд з цим, П. Скоропадський мав виконувати попередні умови, пункт шостий яких передбачав, що «в інтересах здатності сільського господарства до експорту великі земельні господарства мають бути збережені до певних зазначених у законі меж» [2, Т. 2., с. 31-32].

Наприкінці травня 1918 р. гетьманський уряд ухвалив закон «Про право на врожай 1918 р. на території Української держави», який став першим законодавчим актом Гетьманату з аграрного питання. Згідно з його статтями, право на врожай озимими, засіяно восени 1917 р. власниками земель, належало їм же, незалежно від того, до чийх рук перейшли земельні наділи. Друга стаття закону повністю співпадала з першим пунктом аналогічного наказу генерал-фельдмаршала Г. фон Айхгорна від 6 квітня 1918 р. Землі, засіяні весною 1918 р. іншими особами чи орендарями, належали колишнім власникам. Зібраний врожай міг стати власністю орендарів за умови сплати податків за поточний рік, а також повернення власникові землі всіх витрат та внесення орендної плати. Врожай з нив, оброблених і засіяних реманентом та насінням колишніх власників, могли збирати лише останні, незалежно від того, хто їх засіяв. У п'ятій статті йшлося про розв'язання спірних питань між землевласниками та селянами. Для цього у кожному повіті утворювалися спеціальні комісії. Голову призначав міністр земельних справ, а членів комісії – місцева організація земельних власників та сходи сільських

громад – кожна по одному [3, Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 7–9].

Прийняття цього законопроекту радо зустріло австро-німецьке командування та колишні поміщики. Однак значна частина українського селянства віднеслася до нього вороже. Гетьманський уряд не порохувався з тим, що земля революційним шляхом, хоч і хаотично, але вже перейшла в руки безземельного та малоземельного селянства. Тому для впорядкування аграрних відносин в Україні логічно було б шукати певного компромісу між поміщиками та селянами, а не підтримувати одну із сторін. Керівництво ж Української Держави взяло курс на захист інтересів поміщиків.

Впровадженню в життя цієї політики сприяло й створення в середині травня замість скасованих земельних комітетів тимчасових земельних комісій. На них покладалися такі обов'язки: повернути власникам їхні господарства; допомогти землевласникам у підрахунку їх втрат, а також спонукати населення до добровільної видачі розібраного майна; з'ясувати непорозуміння між ними та селянами за посіви на чужій, самовільно захопленій або одержаній за розпорядженням ліквідованих земельних комітетів поміщицькій землі.

27 травня 1918 р. керівництво Української Держави підтримало прохання Всеукраїнського делегатського з'їзду хліборобів-власників, за яким усі законопроекти щодо землекористування, лісового і сільського господарства мали розглядатися за безпосередньої участі їх представників. При Раді міністрів було створено Особливу раду з питань землекористування. Її склад мав визначити Союз хліборобів-власників.

Аграрну політику в державі формували два міністерства: продовольчих та земельних справ. Однак протягом травня 1918 р. реальної роботи в міністерстві земельних справ, яке очолював В. Колокольцев, майже не велось. У міністра-русофіла дуже швидко загострилися стосунки з апа-

ратом міністерства. Службовці виступили проти розпочатих гонінь на українських фахівців та переведення всієї документації на російську мову. Крім того, вони були проти основних положень закону «Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави». Наприкінці травня в міністерстві розпочався загальний страйк співробітників. Тільки завдяки особистому втручання Павла Скоропадського сторонам вдалося досягти компромісу.

Наступним кроком формування гетьманської аграрної політики стало прийняття 14 червня 1918 р. закону «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями». Він надавав можливість продавати надільні землі без обмежень. Купувати їх могли Державний банк, земельні товариства та окремі фізичні особи. Банк міг скуповувати землі без обмежень, але придбати у нього земельні наділи мали право лише безземельні селяни. Окрема фізична чи юридична особа діставала дозвіл на сільськогосподарський маєток за умови, що її земельна власність в межах Української Держави не перевищувала 25 десятин. Четверта стаття названого закону визначала порядок придбання землі товариствами окремих приватних осіб. Вони не могли купувати землі більше тих розмірів, що дістали право придбати усі члени колективу, враховуючи право кожного володіти до 25 десятин. Наділи, які були куплені з перевищенням цієї норми, безплатно переходили державі [1, 18 червня].

Прийняття цього законопроекту обмежувало розміри землеволодіння в Українській державі. Однак його реальна дія передбачалася лише в майбутньому. Адже господарства менші 200 десятин не підлягали парцеляції (дробленню). Основний тягар щодо виконання закону мав лягти на Державний земельний банк. Реальне ж його заснування затягувалося, у червні міністерство земельних справ лише розпочало підготовку проекту статуту банку.

14 червня 1918 р. П. Скоропадський затвердив ще один аграрний закон «Про право забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 року», який мав сприяти розвитку цукрової промисловості України. Він був певним доповненням до закону від 27 травня. За ним врожай буряків, посіяних на землях цукрових заводів чи орендованих ними, незалежно від підстав посіву, оголошувалася власністю відповідних цукроварень. Статті названого законопроекту визначали порядок оплати витрат тим, хто засіяв плантації цукрових буряків, та за обробіток і вартість насіння. Спірні питання мала визначити окрема комісія.

На зростання суспільної напруги істотно впливав розгул спекуляції. Питання забезпечення міського населення України продуктами харчування та боротьби зі спекуляцією стали в центрі уваги з'їзду представників Державного хлібного бюро, який проходив у Києві 12-13 червня 1918 р. На ньому були ухвалені рекомендації уряду Української держави, які включали в себе такі положення: «1. Зберегти тверді ціни на хліб; 2. В першу чергу забезпечити хлібом великі міста; 3. Посилити боротьбу із спекуляцією; 4. До хлібної справи залучити місцеві біржі; 5. Заохотити селян продавати хліб державним органам. Надавати їм для цих потреб сільськогосподарську техніку та паливо; 6. Обмежити право німецьких військ самостійно закуповувати хліб» [4]. Рада міністрів підтримала ці рекомендації і почала впроваджувати їх у життя.

У червні 1918 р. міністерство продовольчих справ затвердило сталі ціни на жито, ячмінь, пшеницю, овес, просо, горох, квасоло, кукурудзу та крупи з них. За їх порушення винних могли притягати до судової відповідальності. 22 липня уряд ухвалив постанову «Про припинення спекулятивного зростання цін на велику рогату худобу, овець, свиней, вироби з них та сало», яка визначала порядок купівлі худоби та м'ясних продуктів.

У 1918 р. в багатьох губерніях України виявився дуже високим урожай хліба. Його збір, природно, вимагав селянських рук у великій кількості. Однак селяни бойкотували реставрацію поміщицьких маєтностей. З допомогою командування окупаційних військ та колишніх поміщиків уряд намагався силовими методами приборкати селянство. Першим кроком у цьому напрямі можна вважати циркуляр Державної варти № 629 від 21 червня 1918 р. губернським старостам та градоначальникам Української Держави. Вони повинні були застосовувати суворі методи до тих, хто не виходив на сільськогосподарські роботи. Їм дозволялося заарештовувати винних та висилати їх у розташування німецьких військових частин.

8 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила «Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства», яким губернським земельним комісіям надавалося право видавати обов'язкові постанови про примусове використання сільськогосподарського інвентарю тих власників, які не повною мірою здійснюють це у власних господарствах. Закон дозволяв губернським земельним комісіям визначати міру покарання за порушення виданих ними постанов. Вони могли тримати винних під арештом до трьох місяців чи накладати на них штраф до 500 крб. Передбачалися також до одного року ув'язнення чи примусові громадські роботи на такий же термін за псування та знищення посівів. Таке ж покарання чекало тих, хто самовільно припиняв сільськогосподарські роботи чи підбурював до цього інших.

П. Скоропадський дуже швидко відчув спротив аграрній політиці держави. Однак ладен був бачити головну причину не в її спрямуванні, а в недостатньо ефективній роботі уряду. В результаті почалася реорганізація міністерства земельних справ та персональні зміни у керівництві міністерства продовольчих справ. В

останньому, зокрема, процвітало казнокрадство. 6 серпня новим міністром гетьман призначив С. Гербеля, який до того був представником голови Ради міністрів при австро-німецькому командуванні. Для розгляду зловживань у відомстві гетьманський уряд створив спеціальну комісію.

Становище в аграрному секторі України, що склалося в червні-липні 1918 р., вимагало від уряду реальних змін у внутрішній політиці. Однак керівництво Гетьманату ігнорувало потреби селян й підтримувало інтереси великих землевласників. Яскравим свідченням цього стала діяльність та склад тимчасових земельно-ліквідаційних комісій. 15 липня гетьман затвердив законопроекти, якими окреслювалися основні напрямки їхньої діяльності. Комісії мали такі права: вирішувати питання відновлення порушеного землеволодіння та користування землею; повертати відібрані підприємства, рибні лови, інвентар та всяке рухоме майно; виплачувати збитки за користування майном й розрахунки за посіви, які були здійснені після 1 березня 1917 р. на землях без дозволу їх господарів та орендарів. Під контроль комісій переходили справи, майно, кошти всіх земельних комітетів, що видавали розпорядження про землю [1, 19 липня]. До складу комісій входили: керівник місцевого органу хліборобства та державного майна, член губернської земської управи, інспектор сільського господарства, керуючий землемірним відділом, представник земельного банку, два землевласника, два селянина (володіють до 5 десятин), представник місцевої адміністрації та по два члени від окружного суду й міністерства земельних справ.

Створення на зазначених, по суті антиселянських засадах губернських та повітових земельно-ліквідаційних комісій, які мали виконувати функції третейських судів між колишніми поміщиками та селянами, не сприяло зростанню авторитету гетьманського

уряду. Вони не давали можливості дрібним земельним власникам захистити свої права. Це призвело до того, що поряд з соціально-економічним незадоволенням в українському селі наростали й національні суперечності, оскільки серед поміщиків, які прагнули повернути собі втрачені землі, переважали росіяни та поляки.

Поведінку керівництва держави можна пояснити низкою причин. Перш за все, земельне законодавство Гетьманату залежало від політичних та соціально-економічних переконань членів Ради Міністрів, де переважно більшість склали кадети. Вони намагалися втілити в життя аграрну програму власної партії. На формування основних напрямків аграрної політики впливав і персональний склад міністерства земельних справ, де після травневого конфлікту було звільнено близько 40 чоловік. На їхнє місце призначили членів Союзу земельних власників, які, користуючись своїм становищем, почали захищати інтереси поміщиків. У цій ситуації П. Скоропадський повинен був підтримати позицію міністрів-кадетів, чи сформувати новий кабінет міністрів.

Гетьманський режим мав дбати також про виконання своїх економічних зобов'язань перед Центральними державами. Це було однією з причин прийняття 15 липня 1918 р. закону «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави». Згідно його положень, весь обсяг врожаю ставав власністю Української держави. Господарям залишали тільки частину зібраного врожаю, яка була необхідна для харчування та утримання худоби. Її межу мав визначити міністр продовольчих справ за погодженням з міністром земельних справ.

Не меншою напругою, ніж стосунки влади з селянами, характеризувалися й відносини з робітництвом.

Складне господарче становище України спонукало власників заводів та фабрик скорочувати кількість

працюючих на промислових підприємствах. При цьому допускалися випадки необґрунтованого звільнення з роботи – як помста за участь у революційних акціях. За даними бірж праці та інших джерел, у травні-червні 1918 р. кількість безробітних у Катеринославі досягла 40 тис. чоловік, в Луганську – 5 тис., Миколаєві – 24 тис., Києві – 15 тис., Одесі – 20 тис., Херсоні – 25 тис., Харкові – 45 тис. і т. д. Загалом у 22 містах України, за даними департаменту громадських робіт гетьманського уряду налічувалося 180,6 тис. безробітних [5]. Вони становили близько 9% зайнятих у фабрично-заводській та гірничій промисловості України. Щоправда певна кількість непрацюючих залишилася гетьману від доби Центральної Ради. Однак тенденція до збільшення їх числа була очевидно і динамічною.

Після державного перевороту вивчити стан безробіття в державі було доручено департаменту суспільної праці міністерства праці. Результати його роботи були винесені на спеціальне засідання Малої Ради міністрів Української Держави 27 травня 1918 р. Основними причинами зростання безробіття в Україні були визнані: фінансова криза, руйнація економіки як наслідок війни, анархія у видобувній промисловості, занепад транспорту. Уряд вирішив продовжити розпочату керівництвом УНР справу щодо ліквідації безробіття. На перших порах на ці потреби виділялося 10,9 млн. крб., що давало можливість забезпечити роботою близько 20 тис. безробітних. Наступним кроком стало виділення у серпні 1918 р. близько 2,6 млн. крб. на громадські роботи [3, Ф. 1064. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 156-157].

У спадок від Центральної Ради керівництву Української Держави залишилася й значна заборгованість заробітної плати робітникам. Негативно впливало на стан справ також те, що власники підприємств не поспішали ліквідувати цю заборгованість. Тому вже в травні 1918 р.

профспілкові організації України стали ініціаторами робітничих виступів з вимогами своєчасної виплати заробітної плати і поліпшення економічних умов праці. Першими з цими вимогами виступили металісти Києва, а згодом їх підтримали машинобудівники Миколаєва, Катеринослава, Одеси, Харкова.

На противагу цьому власники промислових підприємств намагалися обмежити вплив профспілкових комітетів на фабриках та заводах. Проти багатьох профспілкових лідерів почалися гоніння. Ситуація загострювалася тим, що на державному рівні не були окреслені права комітетів та профспілкових організацій, оскільки відповідні закони Центральної Ради були відмінені. Тільки 29 червня 1918р. обіжником міністра праці була визначена компетенція цих органів. Вони мали займатися захистом професійних інтересів робітників і піклуватися про їх побут. Заводським комітетам заборонялося втручатися у фінансові, економічні, технічні питання та управління підприємствами. Їхні повноваження не повинні були суперечити закону Центральної Ради «Про робітничі комітети» від 25 листопада 1917 р. Всім іншим робітничим організаціям непрофесійного характеру заборонялося впливати на життя заводів та фабрик. Кошти та майно, які були захоплені робітничими організаціями, слід було повернути колишнім власникам. Цим документом обмежувалася діяльність профспілок на підприємствах загальнодержавного та муніципального значення. Зокрема, заборонялися страйки в державних установах, на транспорті й електростанціях, об'єктах водопостачання та пекарнях [3, Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 4-5.]

На всіх інших підприємствах заводські комітети могли організовувати страйки, якщо підприємці не задовольняли законні вимоги працюючих. При цьому заборонялося застосовувати насильницькі дії: псувати майно і машини, усувати працівників

з їхніх робочих місць та чинити інші протиправні дії.

Обіжник міністра праці від 29 червня 1918 р. зобов'язував власників підприємств беззастережно виконувати договори особистого найму. Однак у ньому нічого не говорилося про колективні угоди, чим значно обмежувалися повноваження профспілкових комітетів. Всі трудові конфлікти між робітниками та власниками заводів і фабрик мали розглядатися в адміністративному порядку. Коли ж сторони не могли узгодити спірних питань, то справи могли вирішуватися в судовому порядку [3, Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 7-10].

Нескладні конфлікти між власниками та працюючими мали розглядатися комісарами міністерства праці. Тривалий час законодавчою базою їхньої діяльності були закони Тимчасового уряду «Про примирчі інстанції» від 5 серпня 1917 р. та «Про охорону праці» від 22 червня того ж року. Тільки 7 вересня 1918 р., були чітко окреслені повноваження цих комісарів. Саме в цей день побачив світ обіжник міністра праці «Правила про розгляд справ між роботодавцями та робітниками». До компетенції комісарів були віднесені всі суперечливі питання, пов'язані з договорами найму та умовами життя й праці на тому чи іншому підприємстві. Комісари не могли розглядати тільки питання страхування від нещасних випадків та відшкодування потерпілим [3, Ф. 1325. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 20-21].

У травні-липні 1918 р. Рада Міністрів та місцеві органи влади забороняли проведення форумів профспілок, які виступали за підписання з власниками підприємств колективних договорів. Зокрема, були заборонені крайовий з'їзд представників союзу робітників-металістів Донецько-Криворізького басейну, Всеукраїнський з'їзд професійних спілок робітників хімічної та скляної промисловості й інші.

Керівництво Української Держави прагнуло підвести під розв'язання

суперечностей між робітниками та власниками підприємств відповідну правову основу. Тому 3 червня 1918 р. Мала Рада міністрів прийняла рішення створити при міністерстві праці «Комітет Труда», який мав попередньо обговорювати законопроекти, що торкалися взаємин між підприємцями та працюючими. 15 липня П. Скоропадський затвердив спеціальний закон, який окреслював коло повноважень та визначив склад комітету.

У травні-червні 1918 р. погіршилося становище робітників Донбасу. Погана питна вода, спека й антисанітарні умови праці сприяли розвитку епідемічних захворювань. Та найбільші проблеми виникали з постачанням продовольства. Для жителів Донбасу потрібно було як мінімум 900 вагонів хліба щомісяця (з розрахунку один фунт на чоловіка в день). І якщо ця норма постійно порушувалася раніше, то з початком окупації, коли непорушним пріоритетом стали відправлення продовольства до Німеччини й Австро-Угорщини, про безперебійність постачання і стабільні ціни годі було й мріяти. Останні, у буквальному розумінні слова, галопували, різко ускладнюючи й без того злиденне життя робітництва. Ситуація набрала перманентно-вибухонебезпечного характеру.

Постачання хлібних продуктів у Донбас стало предметом обговорення особливої комісії міністерства внутрішніх справ. Було вирішено направити в регіон значні запаси продовольчих товарів. Координувати ці питання мав спеціальний уповноважений міністерства продовольчих справ. Однак справі це зарядило мало.

Наступала продовольча криза. Особливо загрозливих масштабів вона набула в промислових центрах. «Найближчим часом загрожує повний голод», – телеграфували 29 травня 1918 р. в Міністерство внутрішніх справ із Херсона. «Постачання населення хлібом стає критичним», – повідомляли з Катеринослава в Мі-

ністерство продовольства. «Становище Слов'яносербського повіту і міста Луганська у зв'язку з повною відсутністю хліба катастрофічне, загрожує лихом; з квітня не одержано жодного вагона хліба. На ґрунті голоду рудники і заводи закриті», – говорилося у телеграмі до Міністерства внутрішніх справ від 10 липня з Донбасу [3, Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 62, 202; Ф. 2198. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 252]. Мало чим відрізнялася ситуація в Києві та на Правобережжі в цілому, дедалі поширюючись і на села, де почастишали випадки голодних знепритомлень і навіть голодних смертей [6, с. 371].

Особлива комісія, створена в липні 1918 р. при Міністерстві внутрішніх справ для вивчення продовольчої ситуації в Донбасі, змушена була констатувати: «У багатьох районах панує справжній голод... Робітники кидають своє останнє майно і геть утікають» [7].

Ще наприкінці травня загострилися стосунки міністра шляхів України Б. Бутенка з профспілками залізничників. На той час профспілковий рух залізничників розколовся за національною ознакою. Українців-залізничників об'єднувала в своїх рядах залізнична спілка, а представники інших національностей мали окремі профспілкові комітети. Зокрема, одним із найвпливовіших був головний комітет Південно-Західних залізниць. До нього входили росіяни, євреї, представники інших національностей. Співвідношення серед робітників-залізничників було не на користь українців. Тому залізнична спілка не мала великого авторитету та підтримки значної частини залізничників України.

14 червня 1918 р. зібралася рада (пленум) професійної спілки робітників та службовців Південно-Західних залізниць, яка ухвалила статут та прийняла рішення підготувати документи для офіційної реєстрації. Але її повноваження не визнав міністр шляхів, який вважав єдиною профспілковою організацією залізни-

чну спілку. 26 червня статутні документи Головного комітету Південно-Західних залізниць були зареєстровані в Київському окружному суді, але гетьманський уряд опротестував це рішення. Тому профспілкові лідери почали закликати залізничників до страйку.

У травні-червні міністр шляхів Б. Бутенко санкціонував низку інших рішень, які викликали невдоволення залізничників. Перш за все, це торкалося правил про залишення за штатами залізниць лідерів профспілок. Міністерство виробило нові норми оплати праці, які не були узгоджені з профспілками. Приводом же до організованих виступів стало рішення міністерства праці зменшити на 50 крб. надбавки робітникам та службовцям до утримання, пов'язаного з дорожнечею. На ці дії міністерства головний комітет Південно-Західних залізниць висунув вимогу виплатити залізничникам різницю між реальною заробітною платою та нормами третього київського делегатського з'їзду за період з вересня 1917 р. по червень 1918 р. Уряд частково визнав ці вимоги і був готовий виплатити залізничникам різницю тільки за березень та квітень 1918 р. Однак це була досить значна сума: заборгованість лише за згадані два місяці становила 108,3 млн. крб. Тому, щоб не стимулювати інфляції, було ухвалено зарахувати недоплату на ощадні книжки залізничникам.

Все це, поряд з іншими причинами (загальне економічне становище, невдоволення діями офіційних властей, антиурядова агітація більшовиків, інших лівих сил) призвело до страйку залізничників. 15 липня 1918 р. припинили роботу Коростенський, Сарненський і Здолбунівський залізничні вузли, а через день страйк підтримали робітники і службовці Одеської та Київської залізничних станцій. 18-20 липня до них приєдналися Катеринославський, Конотопський та Полтавські залізничні вузли. На підставі вимог, висунутих робітниками і службовцями на зборах, Централь-

ний страйковий комітет опублікував таку програму вимог: «1. Негайне звільнення всіх залізничників, заарештованих за політичні переконання; 2. Негайна виплата готівкою всього належного залізничникам утримання по перше липня включно, а також різниці з вересня минулого року за нормами 3-го Київського делегатського з'їзду; 3. Скасування розпорядження про зменшення надбавки на подорожчання життя, дальшу виплату її провадити за нормами 3-го Київського делегатського з'їзду; 4. Негайне оголошення міністром по лінії [зв'язку] про право залізничників України об'єднуватися в спілку, відновлення скасованих комітетів цієї спілки і затвердження статуту; 5. Впровадження на залізницях України 8-ми і 6-ти годинного робочого дня й суворе додержання його; 6. Негайне забезпечення залізничників предметами першої необхідності; 7. Усі звільнення і скорочення повинні проходити за планом, ухваленим органами профспілки» [3, Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 10-15].

З дня на день кількість страйкуючих стрімко збільшувалась, а дії учасників спротиву ставали дедалі масштабнішими – детальний звіт про дні боротьби вмістив «Коммунист» [8].

Гетьманський уряд намагався будь-що придушити страйк, який охопивши практично всі залізниці, найважливіші залізничні вузли, паралізував сполучення в Україні [9, с. 227–237, 240, 243, 245, 256–257 та ін.]. Занепокоєння виявляло й командування окупаційних військ. 18 липня 1918 р. міністр шляхів Б. Бутенко зажадав від залізничників негайно припинити страйк і приступити до роботи. Наступного дня Рада міністрів ухвалила відновити в Україні дію царського закону від 2 грудня 1905 р. «Про тимчасові правила покарання за участь у страйку на підприємствах, які мають державне і народне значення» [9, с. 230]. Цей законопроект передбачав можливість арешту страйкарів від 4 місяців до одного року і чотирьох місяців.

Активну допомогу уряду в придушенні страйку залізничників надавало німецьке та австро-угорське командування. 19 липня відбулася зустріч міністра шляхів з представниками окупаційного командування, де обговорювалися спільні дії щодо придушення страйку. Зокрема, начальник центрального австро-німецького залізничного управління запевнив міністра Б. Бутенка, що силою допоможе приборкати страйкуючих. Того ж дня спеціальним рішенням в межах залізничних установ та колективів були заборонені збори, передача по телеграфу закликів до страйку та організація й діяльність страйкових комітетів. Особи, які порушували ці настанови, підлягали арешту та висилці за межі України в адміністративному порядку. Адміністрації залізниць дозволялося звертатися за допомогою до командування окупаційних військ в Україні.

20 липня 1918 р. уряд прийняв рішення передати Правобережну (Південно-Західну) залізницю у підпорядкування військових комендантів, які отримали наказ силою примушувати залізничників працювати на транспорті. Зокрема, у Києві Державна Варта та німецькі підрозділи оточили Солом'янку та інші передмістя, де жили залізничники. Всіх, хто працював на залізниці, затримували і змушували приступити до роботи. Аналогічні акції були проведені в Одесі та інших містах України. Тих, хто відмовлявся стати до роботи, заарештовували. По залізничних вузлах та станціях була розіслана телеграма Б. Бутенка з вимогою звільнити з роботи всіх страйкарів. Тих, кого силою змушували працювати, зарховували працюючими тимчасово. У страйкуючих, за наказом міністра, відбирали річні, сезонні й учнівські білети, а також книжки на отримання палива й продовольства. На всіх залізницях були створені спеціальні адміністративні комісії, які мали розглядати питання про відновлення учасників страйку на роботі [3, Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 17-24.].

Поряд з використанням репресивних заходів, гетьманський уряд вживав заходів, щоб заохотити залізничників до роботи. Для цього були виділені значні кошти. Тим, хто приступив до роботи, негайно виплачувалася заробітна плата та компенсація за березень і квітень 1918 р. Їм також надавали можливість отримувати продовольство з інтендантських складів за заготівельними цінами. Такі дії керівництва Гетьманату сприяли тому, що певна частина страйкуючих приступила до роботи.

Однак на настрої страйкарів-залізничників, з іншого боку, справили істотний вплив антиурядові партії та організації, передусім, ліворадикальні. Так, 19 липня 1918 р. ЦК КП(б)У скликав загальні збори залізничників-комуністів. Для допомоги Центрострайкому та страйкомам на місцях було обрано Тимчасове організаційне залізничне бюро (Тимчасову організаційну комісію) при ЦК КП(б)У, яке отримало завдання здійснювати систематичне керівництво залізничним страйком [9, с. 229]. Через кілька днів бюро встановило тісні контакти з Центрострайкомом, а також домоглося прийняття рішення продовжувати страйк до задоволення всіх вимог. Усіх хто самовільно став би до роботи, Центральний страйковий комітет оголошував ворогами народу. Для боротьби зі штрейкбрехерами та посилення морального впливу на помірковану частину страйкуючих більшовики та ліві есери почали створювати спеціальні групи. Зокрема, значну активність під час страйку виявила терористична група лівих есерів «Трибунал чорної руки». Однією із форм терористичної діяльності стала організація диверсій та актів саботажу на залізницях. А в схвалюваних документах почастишали вимоги відновлення радянської влади в Україні [9, с. 246-247].

Гетьманський уряд та командування окупаційних військ у відповідь на це посилювали репресії проти членів страйкових комітетів та ліворадика-

льних політичних партій і організацій [9, с. 240-241]. Їх кидали до концтаборів в Очакові та Брест-Литовську.

Волю робітників не змогли зламати широкомасштабні арешти, які хвилию прокотились по всіх без винятку губерніях України (лише в залізничному районі Солом'янки м. Києва на кінець липня було заарештовано понад 1800 робітників і членів їхніх сімей). Залізничники виявляли солідарність, надаючи допомогу в ті регіони, де було особливо скрутно, зривали спроби штрейкбрехерів розбити монолітний виступ. За прикладом залізничників у боротьбу швидко втягувалися робітники інших галузей, у першу чергу металісти. Тільки у липні-серпні відбулось 11 страйків металістів [10, с. 58].

Репресії тільки ще більше розпалювали трудящих, викликали додаткову напруженість. Чимало документів свідчать, що власті були дуже занепокоєні обстановкою, що мала тенденцію до загострення. Наприклад, одеський комендант повідомляв уряд: «Залізничний страйк триває і загрожує вилитись у збройне повстання. Місто неспокійне після вислання 500 робітників в Очаків для передачі їх польовому суду» [6, с. 347].

Матеріальну, фінансову допомогу страйкарям надавали більшовицькі, радянські, профспілкові організації Росії [6, с. 410-412.], хоча це, звісно, порушувало «букву» Брестської угоди. Однак, використовуючи переважно профспілкові канали, страйкарям України з РСФРР було переправлено понад 3 млн. крб. [11]

Страйк залізничників охопив понад 200 тис. робітників і службовців [12]. Перевезення вантажів звелось до мінімуму. Ледве помітний рух на залізницях забезпечувався тільки спеціальними батальйонами окупантів та паровозними бригадами, терміново доставленими з Німеччини та Австро-Угорщини. Проте їхній роботі суттєво заважали постійні диверсії – руйнування мостів, підривання

ешелонів, навмисні пошкодження потягів – і масовий саботаж обслуговуючого персоналу.

Розвиваючись паралельно з повстанським рухом, відвертаючи на себе військові сили окупантів, страйк залізничників водночас створював умови для розвитку селянської боротьби, яка, звичайно, мала значно менш організований характер і за інших обставин була б швидше придушена властями.

Однак військові зусилля режиму, посилення впливу угодовських елементів на залізничників, втома, виснаження страйкарів призвели до того, що вони врешті-решт змушені були в серпні повернутися на робочі місця, хоча деякі вогнища опору не згасали до середини вересня 1918 р.

Важливим ефектом страйку стало те, що, паралізуючи на тривалий час головні транспортні артерії, залізничники перешкодили вивезенню до Німеччини та Австро-Угорщини багатств України. Нарешті, за офіційними даними (які не враховують неконтрольованих перевезень крізь масу пунктів, де вантажі не реєструвалися, тощо), до центральних країн вдалося відправити лише 9 з 60 запланованих мільйонів пудів хліба [13]. Можна припустити, що приблизно такими були пропорції і щодо інших товарів та сировини. Здійснені за розрізненими даними архівів підрахунки дещо відрізняються в бік збільшення наведеної цифри [14]. Втім, лише фронтальне вивчення всіх документів може наблизити до скільки-небудь вірогідного показника.

Опорою Гетьманату в боротьбі з робітничим рухом були великі підприємці та старе чиновництво. Саме під їхнім тиском Павло Скоропадський затвердив 17 серпня внесення деяких доповнень до ухваленого Центральною Радою 25 січня 1918 р. закону про 8-ми годинний робочий день. Згідно його положень, державним, приватним та відомчим підприємствам, за погодженням з міністром праці, надавалося право відступати

від вимог згаданого закону як для цілих галузей промисловості, так і для окремих підприємств та верств робітників.

Будь-який диктаторський режим підпорядковує інтереси окремої людини державним або груповим інтересам. Не стало винятком і керівництво Української Держави. Однак надані крупним власникам (буржуазії) пільги не сприяли національно-державному будівництву, не вели до консолідації українського суспільства. Навпаки, дії гетьманського уряду зумовлювали невідворотність посилення напруги і поглиблення соціального розколу. У серпні 1918 р. тривалість робочого дня на промислових підприємствах була збільшена до 12 годин, викликавши нову хвилю невдоволення, обурення пролетарів.

Дедалі рішучіші антигетьманські й антиокупаційні настрої опановували й національною інтелігенцією. Колишні партії національного фрон-

ту, сконсолідовані Центральною Радою, подолавши тимчасову розгубленість, та й приголомшеність, ясніше за інших бачили, що курс П. Скоропадського, крім антисоціального спрямування, надзвичайно шкодить національній ідеї і просто рефлексивно тягнулись до купи, таємно виношуючи плани повалення гетьманату, повернення України на шлях розпочатих в 1917 р. революційно-демократичних перетворень.

То ж вектори руху переважаючої маси українства всередині суспільства ставали дедалі могутнішими, відбиваючи тенденцію переростання в антагоністичну стадію. І запобігти цьому процесу гетьманський режим був не в спроможності. Змінити своєї суті він не міг. Маскувальні операції не здатні були тривалий час тримати в омані народ. Криза назривала незворотно, а невдалі дії влади лише прискорювали її розв'язку.

Список використаних джерел

1. *Державний вістник*. 1918.
2. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917-1923 рр. Т. 1. Ужгород, 1932; Т. 2. Ужгород, 1930.
3. *ЦДАВО* України.
4. *Известия* союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. 1918. № 8. 23 июня.
5. *Южный край* (Харьков). 1918. 29 мая; *Робітнича газета*. 1918. 5 червня; *Красная газета* (Москва). 1918. 13 июня; *Голос металлиста*. 1918. 28 сентября; *Коммунист*. 1918. 15 октября. № 7–8.
6. *Українська РСР* в період громадянської війни. 1917-1920 рр. Т. 1.
7. *Известия „Протофиса“*. 1918. 4 авг.
8. *Коммунист*. – 1918. 21 августа. - № 6. С. 13–16; 15 октября. № 7–8. С. 29–30.
9. *Гражданская война на Украине*. Т. 1. Кн. 1.
10. *Супруненко Н.И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918-1920). М., 1966.
11. *Більшовик* України. 1935. № 7. С. 66-67.
12. *Красная Армия*. 1918. 25 июля. № 25.
13. *Очерки развития народного хозяйства УССР*. М., 1954. С. 72.
14. *Борисов В. И.* «Военный коммунизм»: идеология и практика (О ходе проведения продовольственной политики в Украине). Луганск, 1993. С. 22.

Солдатенко В. Ф. «Коротке інтермецо» гетьмана Павла Скоропадського (до питання про політико-правову оцінку та історичну долю Української Держави 1918 р.) *(частина третя)*

В статті на основі аналізу документів і реальних фактів робиться спроба науково визначити політико-правову модель і статус гетьманського режиму, що існував в Україні впродовж 7,5 місяців 1918 р. З'ясовуються об'єктивні суперечності між переважною більшістю суспільства і владою, які призвели до масштабної внутрішньої боротьби і, зрештою, вирішили долю Української Держави, зумовили відродження Української Народної Республіки.

Ключові слова: державний переворот, окупаційно-гетьманський режим маріонетковий статус, авторитарно-монархічна влада, масовий спротив, повстанство.

Солдатенко В. Ф. «Короткое интермецо» гетмана Павла Скоропадского (к вопросу о политико-правовой оценке и исторической судьбе Украинского Государства 1918 г.) *(часть третья)*

В статье на основе анализа документов и реальных фактов делается попытка научно определить политико-правовую модель и статус гетманского режима, существовавшего в Украине в течение 7,5 месяцев 1918 г. Выясняются объективные противоречия между подавляющим большинством общества и властью, которые привели к масштабной внутренней борьбе и, наконец, решили судьбу Украинского государства, обусловили возрождение Украинской Народной Республики.

Ключевые слова: государственный переворот, оккупационно-гетманский режим, марионеточный статус, авторитарно-монархическая власть, массовое сопротивление, повстанчество.

Soldatenko V. «Short intermezzo» by hetman Pavlo Skoropadsky (to the question of the political and legal assessment and the historical destiny of the Ukrainian State in 1918) *(part three)*

In the article, on the basis of analysis of documents and real facts, an attempt is made to scientifically determine the political and legal model and the status of Hetman's regime that existed in Ukraine during the 7,5 months of 1918. Objectual contradictions between the overwhelming majority of society and authorities that led to a large-scale internal struggle and, finally, to decide on the fate of the Ukrainian State, led to the revival of the Ukrainian People's Republic.

Key words: state coup, occupation-hetman regime, puppet status, authoritarian-monarchical power, mass opposition, rebellion.